I

Здравко Стојкоски

СТОРИСКИ КОНТЕКСТ



Општествено-политичките околности во Вардарска Македонија и позицијата на жената

Периодот меѓу двете светски војни, меѓу 1919 и 1939 година, бил пресвртен период во многу аспекти на општественото живеење, како во глобални светски рамки, така и во поблискиот балкански контекст. Едни од тие аспекти биле и меѓуродовите односи, поточно прашањето за положбата и правата на жените во општеството. Голем дел од овие промени трајно ги обликувале подоцнежните околности, а нивниот ефект, во голема мера, се чувствува и денес.

Овој текст ќе се обиде, во рамките на расположливиот простор, да даде една општа слика на околностите што владееле во Вардарска Македонија, како составен дел од Кралството Југославија, а преку неа и од регионот и, пошироко, од светот. Во тој контекст ќе бидат претставени и околностите во кои жената тука можела да егзистира, да дејствува и да биде видлива во пошироката општество. Притоа, целта е не само да се прикажат историските прилики, туку и да се отворат одредени прашања, пошироки размислувања и компаративни анализи околу местото и улогата на жените од ова време, нивната борба и предизвици, како и наследството кое тие го оставиле за наредните генерации.

Светот по Големата војна

Краткиот период од 20 години меѓу двете големи светски војни на 20 век можеби најдобро може да се опише како „доба на крајности“ (Hobsbawm 1994). Крајот на Првата светска војна, уште позната и како „Големата војна“, означил нова ера во меѓународните односи. Версајскиот мировен договор од јуни 1919 година ја прекроил европската мапа на држави. Старите империи, како Австро-унгарската, Османлиската и Руската Империја дефинитивно заминале во историјата, а на нивно место се појавиле повеќе нови држави, бројно и територијално помали, но во етнонационален поглед (по)хомогени творби.

Променетите меѓународни односи создале нови поделби и конфликти меѓу застапниците на новиот поредок и неговите противници. Во економски поглед, крајностите се движеле од првичниот оптимизам за обнова, просперитет и забрзан индустриски и технолошки развој, до големата економска криза и депресијата по 1929 година, со сите нејзини последици по животот на обичните луѓе. Економската криза, сиромаштијата и социјалната нееднаквост довеле до криза на либералната демократија и пораст на радикалните идеологии, во прв ред на комунизмот и фашизмот. Успехот на Октомвриската револуција во Русија од 1917 година им дал надеж на милиони сиромашни и потчинети луѓе низ светот дека, преку една посветена и револуционерна борба, е можно создавање на едно радикално поинакво и поправедно општество. Истовремено, на другата страна се појавиле милитантниот фашизам и нацизам, коишто сакале по секоја цена да го преуредат светот според сопствените вредности засновани врз екстремниот национализам, екстремизам и расизам. Победата на последниве во Италија, а подоцна и во Германија, во Шпанија и во други земји, како и непомирливите

идеолошки разлики кои постоеле довеле до тоа новиот глобален воен судир да стане неизбежен[1].

Во такви околности на „несигурен мир“, се одвивала и борбата на жените за остварување на сопствените права и за подобро место во општеството. Така, во долгата историја на борбата на жените за рамноправност, за 1920-те години се зборува и како за „прв феминистички бран во светот“ (Sanders 2001). Тоа е време кога жените од разни места низ светот го кренале својот глас во борбата за поголеми политички права и за остварување на универзално право на глас. Октомвриската револуција и повеќето придобивки кои ги добиле жените во Советскиот Сојуз, колку и да биле привремени и ограничени – како, на пример, правото на абортус – дале дополнителен поттик во јакнењето на меѓународното женско движење (Godsi 2021, 14).

Генерално, жените, меѓу двете светски војни, во многу земји ја подобриле својата позиција во општеството. Тие добиле поголеми политички права, вклучително и правото на глас, можности за вработување надвор од домот, се проширил нивниот опфат и застапеноста во образованието, во печатот, во литературата и генерално се засилила нивната улога во општеството (Walters 2005, 86-88). И покрај извесните успеси, рамноправноста ни оддалеку не била постигната. Во многу земји, вклучително во некои од најлибералните западни земји, како и во комунистичкиот Советски Сојуз, и понатаму се задржале силни патријархални елементи што ѝ давале првенство на традиционалната женска улога како носител на семејството. Во следните години, жените ги очекувале нови борби, чии конкретни резултати ќе се забележат дури во годините по Втората светска војна[2].

1 Повеќе за општествено-политичките односи во светот по Првата светска војна, може да се види во: Henig (1995); Hobsbawm (1994): 21-222 или Pelz (2016): 115-156.

2 За положбата на жените и нивната борба за рамноправност, во овој период, повеќе во: Walters (2005): 86-97; Sanders (2001) и Francisca (2015).

Кралството Југославија во новиот „светски“ поредок

Една од новите држави кои се појавиле на историската сцена со Версајскиот систем на односи била Кралството на Србите, Хрватите и Словенците, од 1929 година, позната и како Кралство Југославија[3]. Тоа требало да претставува израз на стремежот за обединување и единство на јужнословенските народи. Меѓутоа, од самиот почеток државата се соочила со мноштво поделби и противречности. Според уставот од 1921 година, Кралска Југославија била утврдена како унитарна парламентарна монархија заснована на „интегралното југословенство“. Официјалната државна идеологија признавала три конститутивни народи: Србите, Хрватите и Словенците, со дополнување дека, всушност, се работи за „еден народ, со три различни имиња“ (Wachtel 2008, 103; Petranović 1988). Ваквата политика во прв ред го привилегирала најбројниот етнос во земјата, Србите, и посебно српските политички и граѓански елити, блиски до кралската династија Караѓорѓевиќ. Последниве биле и главните и најдоследни поборници на идејата за унитарно југословенство. Наспроти нив, поголемиот дел од останатите непризнати народности, меѓу кои и Македонците, но и повеќето Хрвати и Словенци и нивните политички елити, имале големи резерви во однос на оваа национална идеологија, а многумина отворено се спротивставиле и ја отфрлиле. Сите тие инсистирале повеќе на сопствената етнонационална посебност отколку на јужнословенското единство и на лојалноста кон српскиот крал. На тој начин, прокламираното национално единство, на кое упорно, а често и со сила, инсистирале српските владејачки елити и нивните приврзаници било во спротивност со реалноста која зборувала за Југославија како прилично хетерогена земја со разновидни региони, етнички и верски групации, кои претходно долго време живееле во различни услови и, според тоа, биле

3 За природата и карактерот на Кралството Југославија види во: Petranović (1988); исто и: Perović and others (ed.) (2017): 349-550.

на различен степен на политичкиот, економскиот и културен развој. Ваквите, ќе се покаже, непомирливи разлики лежеле во основата на комплексните политички и социјални односи и на бројните конфликти што ја обременувале земјата од самото нејзино формирање.

Во краткиот период на своето постоење, Кралска Југославија се соочила со бројни премрежја и предизвици, кои повеќето не успеала да ги разреши и со тоа да изгради минимум кохезивни елементи што би обезбедиле стабилност, интеграција и заедничко живеење на различните интересни групи и идентитети во земјата. Причините за тоа треба да се бараат во мноштво комплексни фактори, како слабоста на демократските капацитети, големите поделби и судирите меѓу главните политички сили кои кулминирале во 1928 година со убиство во Парламентот, последователното воведување на кралската диктатура од јануари 1929 година, хроничната неефикасност на државните органи, репресивниот воено-полициски апарат, којшто сурово се справувал со сите кои се спротивставувале на официјалната политика и многу други. На тоа треба да се додадат и неповолните економски околности, карактеристични за целиот меѓувоен период. Државата страдала од недоволен и нерамномерен економски развој, како и голема социјална нееднаквост и сиромаштија, што довело до силно народно незадоволство и социјални судири.

Неповолните надворешнополитички околности и светската економска криза само дополнително ја влошиле ситуацијата. Како „Версајска творба“, Југославија во меѓународната политика била блиска до земјите победнички во Големата војна, во прв ред со Франција и Велика Британија. Наспроти тоа, имала проблематични односи со ревизионистичките држави што се противеле на новиот поредок. Некои од нив, како Италија, Бугарија и Унгарија, имале и отворени претензии спрема делови од југословенската територија. Меѓународната позиција на Југославија дополнително се комплицирала со доаѓањето на

нацистите на власт во Германија во 1933 година и особено по убиството на кралот Александар во Марсеј, следната година. Атентатот бил извршен од страна на припадникот на Внатрешната македонска револуционерна организација (ВМРО) Владо Черноземски, а организиран од страна на хрватското усташко движење на Анте Павелиќ и со логистичка поддршка на фашистичка Италија. Во наредните години, владејачките елити очајно се обидувале да ја задржат земјата надвор од новиот воен конфликт во Европа, којшто станувал сè поизвесен. И тоа најпрво преку приближување до нацистичка Германија, а потоа и со договорот Цветковиќ-Мачек, од август 1939 година, кој требало да го реши хрватското прашање. И покрај тоа, земјата не успеала да ја избегне војната, а брзиот пораз што кралската војска го претрпела во Априлската војна од 1941 година довел до нејзиниот целосен распад и поделба. Тоа означило почеток на една нова борба за слобода, а воедно и нова ера во односите меѓу југословенските народи.

Кралството Југославија не било позитивен пример ни кога станува збор за правата на жените и на останатите ранливи групи граѓани. Жената тука, во предвоениот период, ја задржала својата традиционална улога во семејството, останувајќи главно надвор од пазарот на трудот. Исто така, за разлика од некои европски земји, југословенските жени не добиле право на глас, а со тоа ни можности за посериозно учество во политичкото одлучување и во поширокиот општествен живот во целина (Wachtel 2008, 104). Новите околности што настанале со поделбата и окупацијата на земјата истовремено означиле и нов почеток на женската борба за рамноправност и достоинствен живот на овие простори (види и: Пољак и Иванова, 2019).

Вардарска Македонија; меѓу интеграцијата и (де)национализацијата.

Версајскиот мировен договор од 1919 година, со мали измени, ја санкционирал поделбата на географската област Македонија воспоставена со претходните војни. Делот што влегол во составот на Кралството СХС или Југославија станал познат како Вардарска Македонија[4]. Во административно-територијален поглед, овој регион најпрво бил поделен на: Скопска, Битолска и Брегалничка област, а од 1929 година, со новата територијална поделба на Кралството, влегол во составот на Вардарска бановина. Седиштето на бановината било во Скопје, а освен Македонија, таа вклучувала и делови од денешно Косово и јужна Србија.

Општествено-политичките околности во југословенска Македонија биле во тесна зависност од општата состојба во Кралството, како и од нејзината регионална и меѓународна позиција. Српските административно-политички и воени елити, кои ја презеле целокупната власт, кон оваа територија се однесувале како кон „историски" српска земја, за која српскиот народ давајќи големи жртви се изборил во претходните војни, па според тоа и природно му припаѓа. Во тие рамки, термините Македонија и македонски биле исклучени од српскиот и југословенскиот политички живот. Место нив, најчесто се зборувало за „јужна Србија" и за „нашиот југ", а за населението како за Јужносрбијанци.

Од самиот почеток, властите биле свесни дека големото мнозинство од населението не се идентификува според горните одредници, на кои се спротивставува и не сака да ги прифа-

4 За периодот на Македонија меѓу двете светски војни, а во тие рамки и на Вардарска Македонија, постои бројна историска литература. За потребите на овој текст, во најголем дел беа користени: Boškovska (2017); Катарџиев (1977); Rossos (2008) и Heraclides (2021).

ти како свои. Тоа се препишувало на економската и културна заостанатост на народот, како и на влијанието на бугарската политичка, образовна и верска пропаганда од претходниот период. Истовремено, тие биле убедени дека со примена на една строга и систематска политика на „национализација“, за многу брзо време ќе успеат да ја променат свеста на народот и успешно ќе го интегрираат во рамките на српската и југословенската нација. Успехот на ваквата национална политика се сметал за еден од клучните за опстанокот на српството на овие простори, но и за Кралството во целина. Спроведувањето доследна и цврста политика на „србизација на Македонија“ требало да прати јасна порака и кон останатите сепаратистички движења во земјата, а особено во однос на хрватското прашање (Boškovska 2017, 37).

Мерките што се преземале за остварување на наведените цели вклучувале активности од политичко-пропаганден, културно-образовен и репресивен карактер. Тие се спроведувале преку државните органи, вклучително и репресивните органи на полицијата и војската, потоа политичките партии, печатот и останатите легални граѓански организации. Сите тие имале српски карактер во своето делување и главно ги вклучувале српските доселеници и колонисти, како и малубројните лојални елементи. Поголем дел од локалното население, независно од верската и од националната припадност, било исклучено од можноста за државно вработување, како и од посериозно учество во општествениот и политичкиот живот. Политичките партии и чиновничкиот апарат, на разни начини, се труделе да ја стекнат довербата и лојалноста на локалното население, особено за време на избори. Сепак, таквите напори не вродиле многу со плод, а недовербата која постоела меѓу македонското население и режимските власти останала константна во текот на целиот период. Причините за таквата состојба треба да се бараат и во репресивниот државен апарат, во рестриктивните закони и ограничувања на правата и слободите на граѓаните, како

и во суровоста со која властите се справувале со прокламираните непријатели и останатите прекршители на „редот и законот“.

Во економски поглед, Вардарска Македонија била еден од најнеразвиените региони на кралска Југославија. Таа, во целиот овој период, останала доминантно рурална, земјоделско-сточарска земја, со слаба инфраструктура, лоша урбанизација и неквалитетна здравствена заштита. Индустриските претпријатија биле малубројни, со малку работници и со неконкурентно производство. Работништвото главно се регрутирало меѓу железничките и монополските работници, занаетчиите, трговците, како и надничарите и исполичарите. Очекувањата на народот за подобрување на состојбите, побрз економски раст и поправедна распределба на земјата не се остварили. Владејачките структури, кои и самите страдале од хронична неефикасност, неодговорност и корумпираност, освен за спроведување на националната политика, скоро и да не се грижеле за задоволување на потребите и барањата на широките народни маси и за подобрување на нивната материјална состојба. Во текот на целиот меѓувоен период, Вардарска Македонија останала суровинска база за извлекување евтини производи. Сето тоа претставувало уште една многу важна причина за големото незадоволство на народот од и онака непосакуваниот режим. Така, и покрај нејзините обиди за „интеграција“ и „национализација“ на земјата, српската управа во Вардарска Македонија, главно, останала запаметена како: туѓинска, асимилаторска и окупаторска власт.

Образованието и културата

Еден од основните инструменти за остварување на националните политики претставувале образованието и културата. Недостигот од финансиски средства и лошата политика на властите се одразиле и во овие сектори. Така, вклученоста на учениците во образовниот процес била прилично ниска. Ова

особено било случај со застапеноста на женското население, а посебно во муслиманските средини, каде што младите турски и албански девојки скоро воопшто и да не биле опфатени во редовниот образовен систем. Во поглед на образованието на жените, повеќе се инсистирало на нивно вклучување во специјализираните школи, како што биле шивачките, негувателските, учителските и останатите курсеви. За таа цел, важна улога играле дел од граѓанските организации, како Друштвото Свети Сава, Колото на српските сестри и други. Во тие рамки, покрај за правилното национално насочување и стекнувањето вештини, се водело сметка и за зачувување на традиционалното место на жената домаќинка (Boškovska 2017, 69).

Со образовната реформа од 1928/29 година, бројот на училиштата бил дополнително редуциран, со што во Македонија останале да егзистираат само три полни гимназии, во Скопје, Битола и Тетово (Исто, 223). Властите ваквите политики ги бранеле со недостигот од финансиски средства и со потребата од рационализација. Дополнително во Македонија имало хроничен недостиг на учители, како и на објекти за изведување на наставата. Голем дел од наставниот кадар кој претходно бил дел од егзархиските и од останатите несрпски училишта бил принуден да ја напушти работата и да замине главно во Бугарија. Водејќи се од националната политика за србизација, државата инсистирала на поставување исклучиво подобни учители, кои главно биле доведувани од Србија. Локалните кадри кои останале биле ретки и кон нив се постапувало со недоверба, поради што често биле препраќани на служба во другите краеви од земјата (Исто, 209).

Жените во тој поглед биле сметани за уште понедоверливи, при што се барало ангажирање на, што е можно, помалку жени бидејќи директорите се жалеле дека „тие се лоши во училиштата, а надвор од нив се целосно бескорисни“ (Исто, 60). Една учителка од Битола во 1927 година била суспендирана затоа што често во наставата „го користи локалниот дијалект, а не

литературниот српски јазик“. Учителката се бранела дека учениците се тие кои инсистирале да пишуваат на тој јазик бидејќи се сметале „Македонци кои говорат македонски јазик“. Сепак, инспекторот не верувал во таквите објаснувања, инсистирајќи дека наставниците се всушност тие кои недоволно го познаваат и го употребуваат српскиот јазик. Последнава забелешка не се однесувала само за училиштата. Властите генерално се жалеле на употребата на „локалниот дијалект“ што редовно се користел во секојдневната комуникација на луѓето. Ваквите практики биле оценувани како загрижувачки и постојано се барале мерки за нивно искоренување (Исто, 213-214).

Во однос на високото образование, тука постоела само една високообразовна институција. Тоа бил Филозофскиот факултет во Скопје, отворен во декември 1920 година како составен дел од Белградскиот универзитет. Бројот на студенти кои посетувале настава на факултетот бил релативно мал и се движел од 50-ина на почетокот до неколку стотини во подоцнежните години. Интересно е што кон крајот на 20-тите години на факултетот имало повеќе женски отколку машки студенти. Причините за ваквата состојба се наведени во една статија во југословенското студентско списание „Смена“ од 1930 години. Имено, според авторот, најголемиот дел од студентите биле всушност ќерки на чиновниците од Скопје и од останатите поблиски градови на „јужна Србија“, кои не сакале да ги пуштат своите ќерки подалеку од домот. Останатите (машки) студенти, главно, отпаѓале на посиромашните слоеви кои немале средства за школување во другите градови (Treu 1930, 9-10). Генерално, владеело мислењето дека Скопје, во споредба со останатите центри како Белград и Загреб, нуди малку услови за квалитетно студирање. Студентите главно го избегнувале градот поради недостигот од културно-забавен живот и ограничените можности за дополнителна заработка (Исто, 7-11).

И активностите на факултетот се сведувале на остварување на националните цели, поради што и наставниот кадар

скоро исклучиво го сочинувале професори од другите краеви на Југославија. Било речиси невозможно да се вработат домашни кадри, дури ни како административни работници. Македонските студенти, кои се намножиле во текот на 30-тите години, главно го избегнувале Скопскиот факултет и потрагата по квалитетно образование најчесто ја остварувале на Белградскиот и на Загрепскиот универзитет. Тоа, се чини, биле и намерите на самите власти, сите кои сакале да се школуваат да се упатуваат надвор од Македонија, сметајќи дека на тој начин полесно ќе се „национализираат" (Boškovska 2017, 60). Не мал број македонски студенти заминувале и на студии во странство, во Софија, Виена, Париз и другите земји. Во повеќето од овие места, македонските студенти се вклучувале во напредното студентско движење, а неретко се организирале и во сопствени организации (Исто 236-240).

Една од главните потпори на режимот и за стекнување на довербата на населението биле и многубројните граѓански организации, кај народот често познати и како режимски организации. Тие делувале на повеќе нивоа, во образованието, литературата, спортот и сл. Такви биле: Народната одбрана, Трезвената младина, Колото на српските сестри, друштвото „Св. Сава", Соколската организација, читачките друштва, разните здруженија на воени ветерани и инвалиди итн. Дел од последниве имале отворено милитантен и националшовинистички карактер и како такви не биле добро прифатени од народот. Воопшто, во повеќето режимски организации, главно, членувале српските доселеници, колонисти, воените ветерани и дел од побогатото граѓанство чии интереси биле тесно поврзани со властите. Една од тие организации претставувала „Коло на српските сестри", која ги обединувала сопругите на политичките функционери и чиновниците, а вклучувала и учителки и други богати и угледни граѓанки. Членките на друштвото претежно се занимавале со хуманитарни активности, собирање средства за помош на сиромашното население, донации за изградба и одржување јавни објекти, финансиски ги поддржувале женските занаетчиски

училишта, организирале курсеви, семинари, екскурзии, изложби и слично, на кои се претставувал женскиот труд и ангажман. Во склоп на сите овие активности, секако, не се пропуштало да се нагласи дека главната цел се состои во „духовно зближувањето на народот", како и во „одржување и јакнење на неговата патриотска и национална свест". За таа цел, друштвото тесно соработувало со останатите режимски организации, а добивало и голема поддршка од властите (Беличански 1988, 327-334).

Како и останатите општествени односи во тоа време, печатот и литературата подлежеле на строга контрола и цензура од страна на властите. Најголемиот дел од информациите населението „на југот" ги добивало од белградските медиуми, како „Политика", „Правда" и „Време". Локалните весници и списанија во Вардарска Македонија биле ретки, со мал тираж на печатење, краткотрајни и непостојани во своето излегување. Меѓу позначајните весници и списанија што повремено излегувале вреди да се спомне дневниот весник „Вардар", којшто и најдолго се задржал, потоа „Наша Стара Србија", „Глас Југа", „Глас Пологa", „Наша реч" и повеќе други релативно краткотрајни изданија (Boškovska 2017, 257–263). Освен легалните изданија, прилично била раширена и дистрибуцијата на нелегална литература. Таква, на пример, била литературата со револуционерна и марксистичка содржина која се дистрибуирала меѓу членовите и симпатизерите на Комунистичка партија на Југославија (КПЈ), како и нивните печатени органи. Ваквата забранета литература се внесувала преку соседните земји, а најмногу доаѓала од Бугарија. Еден дел од неа отпаѓал и на публицистиката (книги, весници, списанија, памфлети и сл.) во издание на тамошните македонски организации. Едно од најпопуларните меѓу нив било илустрираното списание „Илустрација Илинден", кое го издавала Илинденската организација во Софија.

Кога сме тука, интересно е да се спомне и појавата на списанието „Луч". Тоа започнало да излегува во Скопје во јуни 1937 година, како месечник за културни, економски и социјални пра-

шања. Неговата цел, како што стои во уводниот број, била да ги обедини „сите интелектуалци од Југот“. Карактеристично за ова списание било тоа што покрај претставници на власта од бановината, во неговата подготовка и уредување биле вклучени и повеќе месни македонски дејци и интелектуалци, кои учествувале со свои прилози. Повеќето текстови во списанието се однесувале на местото и на придонесот на луѓето од „Југот“, нивната историја, традиции и култура за Југославија и единството на југословенскиот народ. И покрај тоа, критичкиот тон што провејувал по однос на некои актуелни прашања и проблеми, јазикот на текстовите во кои често се употребувале македонските говори, како и самата употреба на термините Македонија и македонски, претставувале трн во окото на властите, кои, точно една година по излегувањето на првиот број, во мај 1938 година, со одлука на јавниот обвинител го забраниле списанието (Исто, 88-91).

Нелегалните организации и отпорот во Вардарска Македонија

Неповолните околности што владееле во Вардарска Македонија, репресијата на властите и незадоволството на широките народни маси, создале поволни услови за појава на разни сили на отпорот. Како прва и прилично важна форма на отпор против општествените состојби може да се смета пасивниот отпор што го давал обичниот народ против национализаторските и експлоататорски политики на властите. Тука влегуваат сите облици на пркос што беа спомнати и претходно, како неупотребата на официјалниот српски јазик, недовербата спрема граѓанските партии, државните институции и режимските организации, бојкотот кон одбележувањето на важните настани, датуми и личности од српската историја и традиција, држењето до сопствените обичаи и норми и слично.

Покрај тоа, се појавиле и разни форми на активен отпор. Меѓу бројните поединци и организации како носители на отпорот секако треба да се спомне делувањето на Внатрешната македонска револуционерна организација. ВМРО, како наследник на предвоената револуционерна организација која, во време на османлиското владеење се борела за автономија на Македонија, по војната ги обновила своите активности. Организацијата сега главно делувала во Бугарија и во пиринскиот дел од Македонија, но често испраќала свои вооружени чети и во Вардарска Македонија, каде што, во почетокот, имале чести судири со југословенските воени и полициски сили. Како одговор на акциите на четите на ВМРО, властите спроведувале рации меѓу цивилното македонско население, кои биле придружени со репресии во коишто посебно страдало селското население. Ваквите судири биле една од главните причини за лошата политичка и безбедносна состојба во областа, која била посебно изразена во првите повоени години. Тоа дополнително го засилило стравот и револтот на народот спрема властите, но, постепено и спрема самата Организација. ВМРО, во овој период, го изгубила претходното значење, сè повеќе претворајќи се во орудие на бугарскиот двор за остварување на неговите големобугарски интереси во однос на Македонија. Како форма на дејствување, ВМРО започнала да практикува атентати, убиства и други форми на терористички активности. До официјалната забрана на организацијата од страна на бугарската влада, во 1934 година, нејзините атентатори извршиле бројни терористички акции и ликвидации, како во Бугарија така и во Југославија. Во нив и во честите внатрешни фракционерски судири, настрадале претставници на властите во двете земји, но и мноштво видни припадници на македонското ослободително движење. Меѓу познатите атентати извршени на територијата на Вардарска Македонија, кои имале широк одглас во јавноста, се истакнуваат убиството на генералот Михајло Ковачевиќ во Штип, во октомври 1927, како и тоа на полицискиот началник Велимир Прелиќ, извршено во јануари 1928 година, на кејот на Вардар во Скопје од страна на атентаторката Мара Бунева.

Атентатот на Бунева врз Прелиќ му претходел на еден друг познат настан, што се случил претходната година, а тоа е апсењето и судскиот процес против групата студенти од Скопскиот факултет организирани во т.н. Млада македонска тајна револуционерна организација (ММТРО), обвинети од кралските власти за антидржавна дејност и повеќето осудени на долгогодишни затворски казни. Судењето предизвикало и меѓународно внимание, а Бугарија и бугарскиот печат се обиделе да ја искористат ситуацијата за да ја претстават загрозеноста на „Бугарите“ во Кралството СХС.

Друга форма на отпор претставувало организираното комунистичко и работничко движење. Тоа главно се одвивало преку активностите на нелегалната КПЈ, а во еден период и преку ВМРО (Обединета), организација произлезена од единственото ВМРО по расколот во него предизвикан со објавувањето на Мајскиот манифест од 1925 година. Во тесна врска со овие политички сили, коишто делувале врз класна, револуционерна, а во еден период и врз антијугословенска основа, се наоѓало и организираното работничко и синдикално движење. Иако малуброjно, работништвото во овие години често знаело да се организира на разни манифестации: првомајски собири, пикници, протести, штрајкови и сл., на кои се изразувало незадоволството од економската експлоатација, од ниските плати и од лошите работни услови. Активен чинител во повеќето од овие активности биле и жените, како домаќинки и работнички. Така, на пример, за време на големиот штрајк на тутунските работници во Прилеп, во 1938 година, активно се вклучиле и голем број жени како поддршка на нивните машки колеги и сопрузи. Во судирите што избиле наредните денови меѓу демонстрантите и полицијата, во коишто полицајците со кундаци и пендреци се нафрлиле врз насобраниот народ, една работничка „храбро се нафрлила врз полицискиот началник“, а друга „му ја одзела и фрлила сабјата на еден полицаец“ (Димески 1988, 253).

Кога сме кај улогата на жените во работничкото движење и борбата за еманципација, неминовно е да се спомене името на Роса Плавева. Како докажан борец уште од претходниот период, таа, во април 1920 година, ги организирала монополските работници на солидаризирање со штрајкот на железничарите во Скопје. Заедно со сопругот Илија Плавев, подоцна развила широка активност во работата на независните синдикати, на илегалната КПЈ и со останатите тесно поврзани организации и поединци. Поради својата активност, Роса била често апсена и затворена, а во затворот била сурово тепана и измачувана. Со своето храбро држење во затворите и дрскоста која ја покажувала спрема властите, меѓу народот станала позната како „Дели Роса", односно храбрата или лудата Роса, но и како „втората Роза Луксембург" (Васкова 1993, 21–24).

Од останатите македонски организации што се појавиле во годините непосредно пред почетокот на Втората светска војна, вреди да се истакнат студентското друштво „Вардар" и политичкото движење Македонски народен покрет (МАНАПО). Друштвото „Вардар" било формирано во 1936 година, како легална студентска организација која ги обединувала македонските студенти и студентки на Белградскиот и на Загрепскиот универзитет. Друштвото било главно составено од напредната студентска младина, од кои повеќето подоцна се вклучиле во КПЈ и во Народноослободителната борба. Прогресивниот карактер на друштвото и поврзаноста на дел од неговите членови со комунистите биле доволна причина, во текот на наредната година, властите да го забранат. Во тесна врска со друштвото „Вардар" се појавило и македонското национално движење МАНАПО. Заедничко за двете организации било тоа што ги сочинувале претставници на новата и млада македонска интелигенција израсната и образована во околностите создадени по Првата светска војна. За разлика од порано, тие решавањето на македонското прашање не го гледале исклучиво врз антијугословенска основа, туку, превенствено по примерот на

хрватското прашање, односно со признавање на националната посебност на Македонците и формирање на автономна Македонија во рамките на идната реформирана југословенска федерација (Heraclides 2021, 77; Boškovska 2017, 84-88).

Сепак, соочени со тешката внатрешна криза и надворешниот притисок од нова војна, властите во Кралството веќе немале време, а ни можности да се посветат на македонските барања. На тој начин, македонското прашање и правото на народот да живее во едно слободно и поправедно општество останале да се решаваат во годините кои претстојат, поточно во Народноослободителната војна и револуцијата.

Заклучок

Новиот поредок којшто бил воспоставен по крајот на Првата светска војна и којшто требало „да стави крај на сите војни“, не успеал „да донесе праведен мир и да го елиминира војувањето во Европа“ (Pelz 2016, 127). Наспроти тоа, се покажале како точни предвидувањата на францускиот маршал Фердинанд Фош дека Версајскиот мировен договор, всушност, претставува само „примирје на дваесет години“ (Henig 1995, 52).

Во такви околности на несигурен мир и на екстремни крајности во меѓународните односи, Кралството Југославија, како една од новите држави воспоставени со новиот поредок, се борело за изградба на сопствен идентитет и одржлива иднина. Така, и покрај разнородното население кое живеело во земјата, државата го одбрала патот по кој ќе се гради во интегралното југословенство. Во практика, овој систем доминантно ги фаворизирал српските политички елити тесно поврзани со династијата Караѓорѓевиќ. Повеќето од останатите етнички групи во земјата не го прифатиле ваквиот модел и отворено се спротивставиле. Тоа, заедно со неповолните економски околности, социјалната нееднаквост, како и авторитарните и репресивни

методи на владеење, државата ја правеле исклучително нестабилна, со бројни внатрешни превирања и судири.

Меѓу оние кои не го прифатиле ентузијастички создавањето на Кралството Југославија и новиот поредок на Балканот биле и Македонците и останатите националности кои живееле на овие простори. За повеќето од нив, воспоставувањето на новите граници и поделбата на територииите кои претходно со векови функционирале заедно предизвикале многу тешки економски, но и животни последици. Конкретно, во вардарскиот дел од Македонија, којшто влегол во составот на Кралството Југославија, политиките на изградба на интегрално југословенство во основа се сведувале на србизација, т.е. насилно наметнување на српскиот јазик, идентитет и култура врз населението. Спротивставувањето на ваквата асимилација и денационализација, како што била разбрана од страна на населението, а за зачувување на сопствениот јазик, културата, правото на образование и за политичка автономија, вклучувало употреба на различни методи и форми. Истовремено, националната борба се преклопувала и со социјалната борба против економската експлоатација и неправда, а за поквалитетна работа и достоинствен живот.

Во таквата национална и социјална борба, свое активно учество зеле и жените. Уште повеќе, жени, како тука, така и во регионот и во светот пошироко, имале и уште една борба за водење во овој период. Тоа била борбата за остварување на сопствените права за рамноправност, за работа надвор од домот, за достоинствен приход, за учество во политичкиот живот и, воопшто, за подобро место и поголема видливост во поширокото општество. Релативно краткиот период меѓу двете светски војни, како и неповолните околности што владееле не дале многу можности за остварување на повеќето од овие идеали и стремежи. Сепак, како што ќе рече историчарот Иван Катарџиев, тоа претставувало едно важно „време на зреење“ и на подготовка за идните борби и предизвици коишто претстоеле.